

POCZĄTKI PARAFII KATOLICKIEJ W MŁYNARACH

Treść: — I. Wstęp. — II. Historia miasta i chrześcijaństwa. — III. Nowożytna historia parafii.
1. Początki XIX-wiecznej diaspory katolickiej. 2. Budowa świątyni. 3. Struktura i organizacja parafii.
— Zusammenfassung.

I. WSTĘP

Parafia katolicka w Młynarach powstała, podobnie jak wiele innych parafii rzymskich poza Warmią właściwą, na fali wielkiej odnowy życia katolickiego, jaka miała miejsce na tych terenach w połowie XIX wieku. Na tę odnowę złożyło się wiele elementów: napływ ludności wyznania rzymskiego na Warmię, korzystne zmiany w ustawodawstwie pruskim regulującym życie religijne, wreszcie sprzyjająca katolikom z diaspory działalność biskupa warmińskiego Józefa Ambrożego Geritza.

Celem tego artykułu jest przedstawienie genezy społeczności katolickiej w Młynarach, okoliczności jej powstania i historii w pierwszych latach istnienia. Nie mogłem go, niestety, oprzeć na źródłach, bo te niemal doszczętnie zaginęły podczas ostatniej wojny¹. Szczególnie dotkliwa jest strata ksiąg metrykalnych, kompletnych do 1945 roku². W tej sytuacji oparłem się na historycznej monografii miasta wydanej w 1927 roku przez Guido Starka³. Autor, sam zresztą katolik, dzieje kościoła rzymsko-katolickiego potraktował w swojej parafii szeroko i solidnie a walory jego pracy podnosi fakt, że korzystał z nie istniejących dziś źródeł. Korzystałem ponadto nielicznych wzmianek na temat parafii katolickiej w Młynarach rozproszonych po literaturze historycznej oraz z opracowań o charakterze ogólnym pozwalającym przedstawić zagadnienie na nieco szerszym tle.

¹ E. Fittkau, *Die Kirchenbücher der Diözese Ermland*, ZGAE, Bd. 21/1(1956), s. 121.

² E. Grigoleit, *Verzeichnis der Ostpreussischen und Danziger Kirchenbücher sowie der Dessidenten und Judenregister*, Görlitz 1939, s. 68.

³ G. Stark, *Geschichte der Stadt Mühlhausen*, Mühlhausen 1927.

II. HISTORIA MIASTA I CHRZEŚCIJAŃSTWA

Młynary zostały założone przez Krzyżaków w latach 1320–1329, pierwotny akt lokacji miasta zaginął, stąd też niemożliwe jest ustalenie dokładnej daty jego wystawienia. Odnowiony przywilej lokacyjny z 15 sierpnia 1338 roku zapewniał młynarskiemu kościołowi cztery łany ziemi wolnej od czynszu, parcelę na cmentarz oraz po korcu żyta od każdego czynszowego łanu. Początek budowy kościoła datuje się zwykle na trzecią ćwierć XIV wieku⁴, niemniej jednak proboszcz w Młynarach (*Plebanus de Molhawsen*) występuje w źródłach już w 1329 roku⁵.

Na temat okoliczności wprowadzenia reformacji w mieście nie mamy żadnych przekazów, wszystko wskazuje na to, że mieszczanie gremialnie i bez większych oporów przeszli na luteranizm. Młynarska parafia do końca XVIII wieku była w zasadzie czysto ewangelicka. Jednak od czasu do czasu w księgach parafialnych pojawiała się zapiska, że osoba chrzczona lub zmarła była wyznania „papieskiego”, czyli katolickiego. Nieliczni jeszcze wtedy młynarscy katolicy wywodzili się głównie z miejscowego garnizonu. Od połowy XVII wieku aż po wojny napoleońskie w miasteczku stacjonowało wojsko. Garnizon był istotnym czynnikiem miastotwórczym. Wśród żołnierzy i oficerów stacjonujących w Młynarach zdarzali się, najczęściej pochodzący z Polski, katolicy. Ich potrzeby religijne, głównie spowiedź i komunię wielkanocną, zaspokajali franciszkanie z Kadyn⁶. Stosunki między wojskiem i mieszczanami układały się przyjaźnie. Żołnierze niejednokrotnie po zakończeniu służby żenili się i osiedlali w Młynarach.

III. NOWOŻYTNA HISTORIA PARAFII

1. Początki XIX-wiecznej diaspory katolickiej

Do połowy XIX wieku położenie katolików w diasporze poza Warmią właściwą nie było łatwe. Wynikało to z tak zwanego przymusu parafialnego polegającego na obowiązku formalnej przynależności do kościoła ewangelickiego i łożenia na jego potrzeby⁷. Począwszy od lat czterdziestych sytuacja ulegała stopniowej poprawie. Działo się to głównie za sprawą Józefa Ambrożego Geritza, biskupa warmińskiego w latach 1841–1867. Ten hierarcha położył duże zasługi na rzecz ludności polskiej zamieszkującej Warmię a także czynnie popierał katolików mieszkających poza granicami księstwa⁸.

⁴ A. Rzempełuch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1991, s. 126; M. Antoni, *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler West und Ostpreussen*, Berlin 1993, s. 426.

⁵ Nie wymieniony z imienia proboszcz młynarski był świadkiem przy nadawaniu aktu lokacyjnego wsi Stare Sielisko.

⁶ G. Stark, op. cit., s. 116.

⁷ J. Obłąk, *Stosunek niemieckich władz kościelnych do ludności polskiej w Diecezji Warmińskiej w latach 1800–1870*, Lublin 1960, s. 16.

⁸ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla*, Warszawa 1970, s. 63; J. Obłąk, *Historia Diecezji Warmińskiej*, Olsztyn 1959, s. 125; tenże, *Stosunek...*, s. 34.

Ostatecznie po Wiośnie Ludów przymus parafialny został zniesiony. Dekrety rządu pruskiego z 31 września 1850 r. i 8 maja 1854 r. pozwalały na swobodną zmianę wiary i wznoszenie świątyń swego wyznania. Zaowocowało to powstaniem wielu nowych parafii rzymskich poza katolicką Warmią, m.in. w sąsiednim Pastęku, którego wierni należeli dotychczas do parafii św. Mikołaja w Elblągu⁹.

Bardzo istotną rolę rozwoju katolicyzmu w diasporze odegrało założone w grudniu 1851 roku a zatwierdzone w roku następnym przez biskupa Geritza Towarzystwo św. Wojciecha ds. Popierania Katolików w Diasporze (Sankt Adalbertusverein für Unterstützung der Katholiken in der Diaspora). Towarzystwo stawiało sobie za cel materialne wspieranie ludności katolickiej, zwłaszcza przy wyposażaniu świątyń¹⁰.

Władze państwowe dały wyraz nowym prądom zezwalając w 1849 roku dzieciom z rodzin katolickich na naukę religii w szkołach protestanckich. W Młynarach lekcje religii odbywały się po zajęciach szkolnych w środy i soboty a prowadził je katecheta z Błudowa nazwiskiem Buchholz. Liczba uczniów katolickich systematycznie rosła, więc rodziny wystąpiły z petycją do pruskich władz o wyrażenie zgody na założenie własnej szkoły. Zgodę otrzymano 24 kwietnia 1854 roku. Na tymczasową siedzibę placówki przeznaczono zdewastowany budynek mieszkalny przy ulicy nazwanej później Szkolną (obecna ul. Słowackiego). Prócz dwóch klas lekcyjnych mieściło się tu także mieszkanie nauczyciela. Uroczyste otwarcie szkoły nastąpiło 6 czerwca 1854 roku, a więc ledwie kilka tygodni po uzyskaniu stosownego zezwolenia. Szkoła miała charakter koedukacyjny a pierwszym nauczycielem był pochodzący z Rogit koło Braniewa Alojzy Acklin. W roku 1860 zastąpił go Franciszek Bludau. Po odejściu Bludaua w roku 1867 trud nauczania młynarskich dzieci z rodzin katolickich podjął Franciszek Erdmann.

Nauczyciel otrzymywał 172 talary rocznej gaży oraz bezpłatne mieszkanie i opał. Po wybudowaniu kościoła pedagog łączył funkcje nauczycielskie z obowiązkami kościelnego i organisty.

W roku 1868 sukcesem zakończyły się wieloletnie starania o budowę nowej szkoły. Budynek szkolny z prawdziwego zdarzenia stanął w północnym narożniku miasta, tuż obok starej szkoły, którą rozebrano a materiały budowlane wykorzystano częściowo przy nowej inwestycji. Budowa kosztowała 1375 talarów a zrealizował ją murarz z Młynar nazwiskiem Göttner. Jednak nowy budynek szkolny po dwudziestu latach stał się zbyt ciasny. W 1887 roku było w Młynarach 124 uczniów katolików i aby ich nauczać trzeba było wynajmować izby lekcyjne „na mieście”.

2. Budowa świątyni

Dorośli katolicy, podobnie zresztą jak i wyznawcy tej wiary z okolicznych wsi, zaspokajali swe duchowe potrzeby w kościele św. Mikołaja w Błudowie. Decyzja

⁹ G. Conrad, *Preuss. Holland einst und jetzt*, Pr. Holland 1897, s. 207; K. Cyganek, *Szkice historyczne o Pastęku*, t. I, (Pastęk 1973), s. 7, maszynopis w Bibliotece Publicznej w Pastęku.

¹⁰ J. Hochleitner, *Podłoże ideologiczne fundacji kościoła św. Wojciecha w Pangritz-Colonie*, RE, t. XV, 1997, s. 62.

o budowie własnej świątyni zapadła w 1852 roku, powołano wtedy komitet budowy, na jego czele stanął komendariusz z Błudowa Albert Werner. Jesienią tego roku ustalono lokalizację kościoła i domu parafialnego. Wybór padł na dwie położone obok siebie parcele między ulicami Zamkową i Szkolną (Żeromskiego i Słowackiego). Jedną z działek komitet budowy zakupił od farbiarza Jozelewskiego za 410 marek a drugą młynarskim katolikom podarowało miasto, co świadczy o życzliwym stosunku władz lokalnych do tego przedsięwzięcia.

Sporządzenie projektu technicznego, kosztorysu budowy oraz realizację inwestycji zlecono mistrzowi murarskiemu z Pasłęka Georgowi Görke, dla którego budownictwo sakralne nie było nowością — kilka lat wcześniej wniósł kościół katolicki w Pasłęku. Przygotowania do budowy trwały blisko cztery lata. Polegały one przede wszystkim na gromadzeniu funduszy. Pieniądzy na budowę dostarczały głównie kolekty prowadzone systematycznie na Warmii przez Adalbertus-Verein. Ponadto pewne sumy wyłożyli ze swych kies biskup Geritz, kanonicy i duchowieństwo parafialne. Do większych dobrodziejów świeckich należeli karczmarz z Błudowa Andreas Gehrman i rolnik z Kraskowa Franz Diegner. Drewno budowlane podarowali rolnicy z Błudowa, Wierzna Wielkiego i Pogrodzia. Ogółem zebrano 5000 talarów co w pełni pokryło koszty inwestycji¹¹.

Sama budowa przebiegała sprawnie. Latem 1856 roku położono kamień węgielny pod świątynię a w jesienią roku następnego kościół już stał. 25 października 1857 roku archiprezbiter Antoni Marquardt z Braniewa poświęcił budowlę¹². Na tę uroczystość przybyło wielu gości: katolicy z Młynar i okolic, przedstawiciele rodu Dohnów ze Słobit a wśród licznej grupy duchowieństwa warmińskiego był m.in. prof. Andrzej Thiel, późniejszy biskup warmiński.

Od adwentu 1857 roku msze w młynarskim kościele odprawiały się raz w miesiącu, a liturgię sprawował ksiądz August Pohlmann z Braniewa. W tym czasie wspólnota katolicka w Młynarach podlegała parafii w Błudowie. W kwietniu 1859 roku utworzono tu kurację. Pełne prawa parafialne Młynary otrzymały 29 sierpnia 1866 roku. Proces otrzymywania pełni praw kanonicznych zakończył się 16 czerwca 1872 roku, tego dnia biskup warmiński Filip Kremenz konsekrował świątynię¹³. Kościół otrzymał tytuł Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. Wybór takiego właśnie wezwania mógł mieć związek z ogłoszonym w 1854 roku przez papieża Piusa IX dogmacie o Niepokalanym Poczęciu Maryi.

Oddany na użytek wiernym w 1857 roku i do dziś służący młynarskim katolikom kościół, jest orientowaną budowlą z cegły, wzniesioną na planie prostokąta, posiadającą wyraźne cechy neogotyckie. Świątynia nakryta jest dachem dwuspadowym, pokrytym dachówką holenderską. Pod okapem znajduje się fryz ceglany tworzący wzór geometryczny. Naroża kościoła są oskarpowane a skarpy wieńczą sterczyny. Nad drzwiami głównymi umieszczono drewnianą sygnaturkę pokrytą blachą z niewielkim dzwonem wewnątrz¹⁴. Pierwotną sygnaturkę strawił czas, w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia została zastąpiona nową.

¹¹ G. Stark, op. cit., s. 164.

¹² P. Romahn, *Die Diaspora der Diözese Ermland, Braunsberg 1927*, s. 45.

¹³ W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej Diecezji Elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000, s. 36; G. Stark, op. cit., s. 164.

¹⁴ W. Chruszczyńska, *Biała karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa*, Elbląg 1979 (Archiwum Służby Ochrony Zabytków w Elblągu).

Skromne wnętrze pokryte płaskim sklepieniem wyposażone było w ambonę, obecnie nie istniejącą, emporę organową, i dwa rzędy ławek. Największą ozdobę świątyni stanowi neogotycki ołtarz подарowany przez Piusa IX, do tej symbolicznej darowizny doszło dzięki staraniom prałata Lammera, warmińskiego duchownego pracującego w kurii rzymskiej. Centralnym elementem nastawy ołtarza jest portret Najświętszej Panny Marii namalowany przez Augustę Herzen z Królewca.

3. Struktura i organizacja parafii

Wybudowanie świątyni skonsolidowało społeczność katolicką Młynar i okolic. Liczba wyznawców kościoła rzymskiego systematycznie rosła. Od roku 1852 istniał jeszcze jeden czynnik wzmacniający żywioł katolicki. Było nim otwarcie linii kolejowej łączącej Braniewo z Elblągiem a tym samym Młynary ze światem. W okolicach miasteczka gwałtownie wzrosła produkcja lnu i pozyskanie drewna, które teraz były eksportowane na Śląsk, do Czech i Anglii. W Młynarach pojawili się robotnicy sezonowi i stali z Królestwa Kongresowego, najczęściej Polacy — katolicy zasilając miejscową parafię. W 1856 roku w mieście było 230 katolików, w roku 1859 — 295, po upływie kolejnych 5 lat — 370 a w roku 1878 już 406. Stanowiło to 15–20% ogólnej liczby mieszkańców.

Rozwój demograficzny całej młynarskiej wspólnoty parafialnej obrazują dane statystyczne dotyczące liczby komunikantów. Przedstawiają się one następująco:

Rok	Liczba komunikantów
1860	340
1865	345
1870	379
1875	372
1880	425
1885	467
1890	456
1895	481
1897	469 ¹⁵

Jak widzimy, mimo pewnych perturbacji na niektórych odcinkach czasowych, liczba katolików przystępujących do komunii wielkanocnej systematycznie rosła.

Jeśli chodzi o zakres terytorialny parafii, to według stanu na 29 listopada 1866 roku należały do niej następujące wsie: Kwietnik, Bronikowo Broniszewo, Bronki, Bądy, Karwiny, Dawidy, Stare Siedlisko, Sokolnik, Księżno, Krasinek Kraskowo, Dębiny, Sokolnik, Gibity, Podgórze, Góry, Wola Młynarska, Janiki, Warszewo, Ławki, Płonne, Nowica, Mikołajki, Słobity, Zastawno, Sopoty, Sąpy, Sucha, Nowe Monasterzysko. Tak więc parafia obejmowała mniej więcej teren dzisiejszej gminy Młynary i większą część gminy Wilczęta.

¹⁵ Die Zahl der Communicanten im Bisthum Ermland von 1841–1897, *PDE*, nr 22, 1898, s. 20.

Pierwszym stałym duchownym katolickim w Młynarach był ks. Jan Hannemann, wyświęcony w 1852 roku w Braniewie, który pełnił godność proboszcza młynarskiego w latach 1859–1864¹⁶. W Archiwum Diecezji w Elblągu zachowało się unikatowe źródło z czasów pełnienia posługi duszpasterskiej przez ks. Hannemanna w Młynarach. Jest nim list proboszcza do dziekana sztumskiego Franciszka Kręckiego z 26 maja 1859 roku. List jest świadectwem problemów, z jakimi borykał się młynarski duszpasterz, a także świadczy o jego aktywności w zdobywaniu środków dla parafii. Jan Hannemann wymienia w liście liczne długi ciążące na parafii związane z budową kościoła, pisze o braku środków na dokończenie inwestycji. W końcu prosi dziekana o ofiarę i apeluje o ofiarność duchowieństwa w jego dekanacie¹⁷. Staraniem ks. Hannemanna wybudowano w 1860 roku plebanię służącą młynarskiemu duchowieństwu do dziś. Proboszcz Hannemann po wyjeździe z Młynar objął parafię w Świętej Lipce a po przejściu na emeryturę osiadł w Tolkmicku, gdzie zmarł w 1879 roku.

Jego następcą był Wawrzyniec Schmidt¹⁸, który trafił do Młynar z parafii św. Mikołaja w Elblągu, gdzie był wikariuszem. Schmidt nie zagrażał jednak w Młynarach miejsca. Już w 1867 roku zastąpił go na probostwie Józef Festag, który pisał młynarskie owce 17 lat. Festag przybył do Młynar z Nowego Stawu. Do końca stulecia parafia katolicka w Młynarach miała jeszcze trzech proboszczów, byli nimi:

Jakub Unger	(1884–1885) ¹⁹
Antoni Fink	(1885–1891) ²⁰
Karol Mundkowski	(1891–1904) ²¹ .

Niestety brak bazy źródłowej nie pozwala na omówienie rządów poszczególnych duszpasterzy w młynarskiej parafii.

ANFÄNGE DER KATHOLISCHEN PFARRGEMEINDE IN MŁYNARY

ZUSAMMENFASSUNG

Der Text stellt die Beweggründe der Entstehung im Städtchen Młynary (Mühlhausen) im Oberland einer katholischen Pfarrgemeinde dar. Bis zur Hälfte des 19. Jahrhunderts dominierten in der Stadt evangelische Christen. Da aber die katholische Strömung in diesem Städtchen zu jener Zeit anwuchs, bemühte man sich 1857 eine katholische Kirche zu errichten und die Pfarrgemeinde zu gründen.

¹⁶ W. Z a w a d z k i, op. cit., s. 146.

¹⁷ Archiwum Diecezji w Elblągu, akta parafii w Młynarach.

¹⁸ W. Z a w a d z k i, jw., s. 317.

¹⁹ Ibid., s. 356.

²⁰ Ibid., s. 117–118.

²¹ Ibid., s. 254–255.